

УДК 94(495+477).(271.2+355)«XVI–XVIII»

Сергій Шумило



## ВАТОПЕДСЬКИЙ МОНАСТІР НА АФОНІ ТА ЙОГО ЗВ'ЯЗКИ З УКРАЇНСЬКИМ ЧЕРНЕЦТВОМ І КОЗАЦТВОМ У XVI–XVIII СТ.

DOI: 10.58407/litopis.240304

© С. Шумило, 2024.СС BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

**Мета** дослідження: на основі аналізу маловідомих архівних джерел та опублікованих матеріалів простежити існування зв'язків афонського Ватопедського Благовіщенського монастиря з ченцями та прочанами з українських земель у XVI–XVIII ст, виявити роль української козацької старшини у ктиторській підтримці Ватопедської обителі та святогірських ченців. **Методологічні задачі** дослідження ґрунтуються на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності, діалектичному підході до історичних явищ. Відповідно до поставленої мети й завдань було використано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціальних **методів** дослідження. **Наукова новизна.** Використовуючи наявну джерельну базу, розглянуто маловідомі сторінки з історії українсько-афонських зв'язків у XVI–XVIII ст. Шляхом аналізу маловідомих джерел та опублікованих матеріалів по-новому розкрито історію українських контактів зі ставропігійним Ватопедським монастирем на Афоні в XVI–XVIII ст. Розглядаються свідчення про перебування прп. Іова Княгиницького у Ватопедському монастирі. Привертається увага до малознаного факту, що невістка Богдана Хмельницького Розанда в 1667 р. передавала в дар Ватопедському монастирю свої маєтки з селами на р. Дністер на вічний молитовний спомин про загиблого чоловіка Тимоша Хмельницького, а з дозволу гетьмана Івана Мазепи в землях Гетьманщини здійснював збір пожертв на місник Ватопедського монастиря архимандрит Парфеній. Наголошується, що особливо активно взаємини проявилися в XVIII ст., коли Запорозька Січ долучилась до «ктиторського патронування» над цим афонським монастирем. Зокрема, привертається увага до подорожі ватопедських ченців землями Слобожанщини й Гетьманщини протягом 1761–1764 рр., яка передувала листуванню ченців Ватопеда з кошовим отаманом Війська Запорозького П. Калнишевським і збиранню в українських землях пожертв на підтримку та розбудову святогірської богословської школи «Афоніада», що діяла при цій обителі. Наголошено, що аналіз пом'яників афонських монастирів XVII–XVIII ст. та інших джерел засвідчує, що ктиторами, донаторами та жертводавцями афонських обителей у цей час нерідко виступали українські гетьмани та представники козацької старшини, яка розглядала участь у підтримці афонських монастирів як неодмінний атрибут свого елітарного статусу в українському суспільстві XVIII ст.

**Ключові слова:** Ватопед, Ватопедський монастир, Свята Гора, Афон, Гетьманщина, Слобожанщина, Військо Запорозьке, Січ, Кіш, Іов Княгиницький, Афанасій Пателарій, Паїсій Величковський, Євгеній Булгарис, Серафим Анін, Ігнатій Гозадінос, Богдан Хмельницький, Тиміш Хмельницький, Іван Мазепа, Петро Калнишевський, козацтво, чернецтво.

Історія зв'язків афонського ставропігійного Ватопедського Благовіщенського монастиря з ченцями та прочанами з українських земель мають досить давнє коріння. Ця обитель є однією з найдавніших на Афоні й уже від кін. X – поч. XI ст. посідає одне з провідних місць в ієрархії святогірських обителей<sup>1</sup>. У Типіконі Костянтина IX Мономаха 1045 р. Ватопед вказаний на другому місці, що засвідчує його значущість<sup>2</sup>. Історія цього монастиря досліджена досить ретельно як грецькими, так й іноземними істориками. Тема зв'язків обителі зі східнослов'янськими землями була предметом уваги багатьох вчених. Серед українських авторів у пер. пол. XVIII ст. звернули увагу на цей монастир Іполит Вишен-

<sup>1</sup> Actes de Lavra. Archives de l'Athos. Première partie: des origines à 1204 / Ed. par Lemerle P., Guillou A., Svoronos N., coll. Papachryssanthou D. Paris, 1970. Vol. 6. Pt. 1. № 12.

<sup>2</sup> Actes du Prôtaton. Archives de l'Athos / Ed. par D. Papachryssanthou. Paris, 1975. Vol. 7. № 8.

ський та В. Григорович-Барський<sup>3</sup>. Пізніше його зв'язки зі східнослов'янськими землями описували П. Успенський<sup>4</sup>, А. Муравйов<sup>5</sup>, А. Капустин<sup>6</sup>, Каптерев<sup>7</sup> та ін. Серед сучасних дослідників варто виокремити праці Б. Фонкіча<sup>8</sup>, К. Павліянова<sup>9</sup>, В. Ченцова<sup>10</sup>, В. Мискевки<sup>11</sup>, Н. Мердзімекіса<sup>12</sup>, С. Шумило<sup>13</sup> та ін. Приділяючи увагу зв'язкам Ватопеду з Росією, більшість науковців лише побіжно та фрагментарно торкалися контактів цієї обителі з українськими землями, або й взагалі лишали поза увагою. Тема зв'язків Ватопедського монастиря з українським козацтвом лише нещодавно стала предметом окремої дослідницької уваги<sup>14</sup>.

Корпус джерел із докресленої тематики досить значний і охоплює чималу кількість різних документів та інших письмових свідчень. Так, документи від 1592 р.<sup>15</sup> та помітки від 1596 р. у рукописному слов'янському Євангелії з бібліотеки Ватопедського монастиря дозволяють встановити, що згаданий у них ватопедський чернець Іезекіїль є українським церковно-культурним діячем кін. XVI – поч. XVII ст. Іезекіїлем (Іовом) Княгиницьким. Заповіт Роксани (Роксандри) Хмельницької від 15 січня 1667 р. засвідчує, що невістка гетьмана Богдана Хмельницького підтримувала тісні контакти з Ватопедським монастирем і навіть передавала щедрі пожертви для нього на вічний молитовний спомин про за-гиблого чоловіка Тимоша Хмельницького<sup>16</sup>. Важливим документом є копія листа від 31 травня 1707 р., яким чернігівський архієпископ Іоан (Максимович) видав грамоту наміснику Ватопедського монастиря Парфенію з благословенням «на прошеніє милостині у благочестивих людей», виписану з дозволу «пана гетьмана і кавалера» І. Мазепи, що зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (РДБ)<sup>17</sup>. Протягом 1750–1751 рр. у Київській губернській канцелярії розглядалися справи про проїзд для збору милостині по території Гетьманщини архимандритів і намісників Ватопедського та інших

<sup>3</sup> Пеллимація или путешественник честного иеромонаха Ипполита Вишенского, постриженца святых страсто-терпец Бориса и Глеба катедри архиепископии Чернеговской во святой град Иерусалим. Москва, 1876. С. 128–131; Григорович-Барский В. Второе посещение Святой Афонской Горы Василия Григоровича-Барского им самим описанное. Санкт-Петербург, 1887. С. 189–220.

<sup>4</sup> Порфирий (Успенский), еп. История Афона. Санкт-Петербург, 1892. Ч. 3/2. С. 358–359.

<sup>5</sup> Муравьев А. Сношения России с Востоком по делам церковным. Санкт-Петербург, 1858. Ч. 1. С. 137–138, 143–148, 188, 266; 1860. Ч. 2. С. 9–12, 27–28, 62; Його ж. Письма с Востока (1849–1850 гг.). Санкт-Петербург, 1851. Ч. 1. С. 194–203.

<sup>6</sup> Антонин (Капустин), архим. Заметки поклонника Святой Горы. Москва: Индрик, 2013. С. 79–100.

<sup>7</sup> Каптерев Н. Характер отношений России к православному Востоку в XVI–XVII столетиях. Сергиев Посад, 1914. С. 63–71, 99–100, 134–135, 164.

<sup>8</sup> Фонкич Б. Греческо-русские связи сер. XVI – нач. XVIII вв.: Греческие документы московских хранилищ: Каталог выставки. Москва, 1991. С. 30–33, 42–43, 46; Його ж. Чудотворные иконы и священные реликвии христианского Востока в Москве в сер. XVII в. *Очерки феодальной России*. Москва, 2001. Вып. 5. С. 89–97; Россия и греческий мир в XVI в.: В 2 т. / Подгот.: С. Каштанов, Л. Столярова, Б. Фонкич. Москва: Наука, 2004. Т. 1. С. 23–25, 153–159, 188, 336–338.

<sup>9</sup> Pavlikianov C. A short catalogue of the Slavic manuscripts in Vatopedi. *Byzantina. Symmeikta*. Athens, 1996. Vol. 10. P. 295–325; Павликианов К. Славянское присутствие в светогорских обителях Алиппиев монастир и Ватопеди през късното средновековие (Славянское присутствие в афонских монастырях Алиппи (или Алопу) и Ватопеди в период позднего средневековья). *Светозорска Обител Зограф*. София, 1999. III. С. 179–185; Pavlikianov C. The Athonite Monastery of Vatopedi from 1462 to 1707. *Sofia*, 2008. 309 p.; Pavlikianov C. Vatopedi and Agathoupolis. The evidence provided by an unknown document kept in Vatopedi archives. *Περί Θράκης 6, Ξάνθη* (Xanthe), 2007–2009. P. 33–43.

<sup>10</sup> Ченцова В. Писец Николай Армириот и Крест царя Константина: К истории связей Ватопедского монастыря с Россией в XVII в. *Palaeoslavica*. Cambridge (Mass.), 2011. Т. 19 (2). P. 60–109.

<sup>11</sup> Мискевка В., Маринеску Ф. Роксандра Хмельницкая (дочь Василия Лупу) и ее завещание от 15 января 1667 г. *Factorul feminin în istorie*. Chişinău, 2012. P. 197–214.

<sup>12</sup> Mertzimekis N. Epitachelion aux inscriptions dédicatoires et liturgiques du tsar Fiodor Ier Ivanovitch (1584–1598), conservé au monastère de Vatopedi au Mont Athos. *Annuaire de L'Université de Sofia «St. Kliment Ohridski»*. Sofia, 2017. Т. 99 (18). P. 59–69.

<sup>13</sup> Шумило С. Листи з афонського Ватопедського монастиря на Січ до П. Калнишевського та І. Глоби (1767–1768 рр.). *Український історичний журнал*. 2022. № 1 (562). С. 180–189; Його ж. «Книга збору милостині» за 1761–1764 рр. з архіву Ватопедського монастиря як джерело до історії українсько-афонських зв'язків у XVIII ст. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 164–175; Його ж. Невідоме джерело щодо участі прп. Іова (Іезекіїля) Княгиницького в посольстві афонського Ватопедського монастиря 1592 р. *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки*. 2023. № 6. С. 110–117.

<sup>14</sup> Шумило С. Листи з афонського Ватопедського монастиря на Січ... С. 180–189; Його ж. «Книга збору милостині» за 1761–1764 рр. ... С. 164–175; Його ж. Невідоме джерело щодо участі прп. Іова (Іезекіїля) Княгиницького в посольстві... С. 110–117.

<sup>15</sup> *Російський державний архів давніх актів* (далі – РДАДА). Ф. 52. Оп. 1. Спр. 4. «Приезд в Смоленск Афонского Ватопедского монастыря епископа и старца Герасима», 1592 р. Арк. 1. Цит. за: Шумило С. Невідоме джерело щодо участі прп. Іова (Іезекіїля) Княгиницького в посольстві... С. 110–117.

<sup>16</sup> *Архів Ватопедського монастиря на Афоні* (далі – АВМА). Зібрання молдавських рукописних актів. Рукопис № 8. Заповіт Роксандри доми Хмельницької, 15 січня 1667 р. Арк. 1–1 зв.; Мискевка В., Маринеску Ф. Роксандра Хмельницкая (дочь Василия Лупу)... Р. 197–214.

<sup>17</sup> *Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки* (далі – НДВР РДБ). Ф. 862. «Опись архи-ва архимандрита Иннокентия (Просвирнина)». Спр. 5-1 «Материалы, хранящиеся в монастырях Святой Горы Афон и привезенные им из научной экспедиции 1983 г.».

афонських монастирів із супроводжуваними особами. Цінним документом є «Книга збору милостині» за 1761–1764 рр., виявлена нами серед афонських рукописів архівосховища Ватопедського монастиря на Афоні<sup>18</sup>. У цьому джерелі ватопедські ченці фіксували всі отримані від представників козацтва та духовенства пожертви під час своїх подорожей українськими землями Слобожанщини та Гетьманщини за 1761–1764 рр. Крім того, цінними є маловідомі листи від «архімандрита Костянтина з братією» від Ватопедського монастиря на Афоні за 1767–1768 рр. на ім'я останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського та генерального писаря Війська Запорозького Івана Глоби, з яких дізнаємося про прийняття Ватопедського монастиря Січовим Кошем під «ктиторську патронатську протекцію»<sup>19</sup>. У 1776 та 1780 рр. у Київській губернській канцелярії також розглядалися справи про видачу кормових і прогонних грошей архімандритам Ватопедського монастиря з супроводжуваними для збору милостині.

### Історичні зв'язки Ватопедського монастиря з українськими землями

Зв'язки Афонського Ватопедського монастиря з ченцями та прочанами з українських земель мають досить давнє коріння. Імовірно, вони почали розвиватись ще від часів появи перших давньоруських паломників, воїнів і ченців на Святій Горі в X–XI ст.<sup>20</sup> У «Повісті временних літ» повідомляється, що прп. Антоній Печерський обійшов на Афоні усі тамтешні монастирі<sup>21</sup>. Тож неодмінно він мав бувати й у Ватопеді, який тоді вже посідав одну з провідних позицій серед афонських монастирів. Із хрисула імператора Никифора III Вотаніата від 2 січня 1080 р. відомо, що у складі гарнізонів візантійської армії в цей час розквартирувалися наймані воїни, серед яких були роси, варяги, болгари та інші, від обов'язку розміщення (мітату) яких імператор своїм привілеєм звільнив Ватопедський монастир на Афоні<sup>22</sup>. Розлогіші свідчення про контакти «росів» із Ватопедом у цей час відсутні. Більш активно вони починають розвиватись вже у післямонгольський період. Зокрема, відомо, що в XIV – пер. пол. XV ст. при Ватопедському монастирі подвизалися русинські ченці-книжники, які займалися тут переписуванням книг<sup>23</sup>. У цей час на Афоні зустрічаються ченці з різних земель колишньої Русі, як із тверських, смоленських та московських, так і з українсько-білоруських, що входили до складу Великого князівства Литовського. В подальшому, від кін. XV – поч. XVI ст., зв'язки з Афоном стають ще більш інтенсивними. Цьому сприяє посилення політичного та економічного становища Московського князівства, завдяки чому через українсько-білоруські землі починають подорожувати задля збирання пожертв як грецьке духовенство, так і афонські ченці, зокрема й ватопедські<sup>24</sup>. Найбільш відомою з таких є делегація від Константинопольського патріарха, до складу якої входили ватопедські ченці Неофіт, Лаврентій та прп. Максим Грек (1470–1556), які подорожували до Московії через українсько-білоруські землі 1518 р.<sup>25</sup> Крім того, активізації відвідин українських земель ченцями Ватопедського монастиря сприяло,

<sup>18</sup> АВМА. Книга збору милостині («вкладна книга») Ватопедського монастиря, 1761–1764 рр. 28 арк.; Шумило С. «Книга збору милостині» за 1761–1764 рр. ... С. 164–175.

<sup>19</sup> Шумило С. Листи з афонського Ватопедського монастиря на Січ... С. 180–189.

<sup>20</sup> Шумило С. Руська Успенська лавра на Афоні та Антоній Печерський. *Український історичний журнал*. 2018. № 5. С. 16; Shumilo S. The first Russian monks on mount Athos. Mount Athos and Russia: 1016–2016 / N. Fennel, G. Speake (eds.). Oxford, 2018. P. 23–44; Його ж. Перший давньоруський монастир на Афоні та його зв'язки з Київською Руссю: 1000 років. *Афонська спадщина*. Київ–Чернігів: Вид. Міжнар. інститута афонської спадщини, 2017. Вип. 5–6. С. 62.

<sup>21</sup> Повесть временных лет / Подг., пер. и ком. Д.С. Лихачева. Санкт-Петербург, 2007. С. 68.

<sup>22</sup> Actes de Vatopeđi. *Archives de l'Athos. I. Des origins à 1329* / Ed. par Bompaire J., Lefort J., Kravari V., Giros Chr. Paris, 2001. Vol. 21. P. 109–114.

<sup>23</sup> Максимович К., Турилов А. Афон и Россия. Русские иноки на Афоне в XI–XVII вв. *Православная энциклопедия*. Москва: НИЦ «Православная энциклопедия», 2002. Т. 4. С. 148; Лосева О., Крюков А. Ватопед. *Православная энциклопедия*. Москва: 2004. Т. 7. С. 308; Носов А. Иноки русских общежительных монастырей и контакты с Афоном в конце XIV – сер. XV вв.: общие тенденции. Доповідь на Міжнар. наук. конф. «Афонська спадщина та традиції ісихазму в історії та культурі України» (20 липня). Одеса, 2019. [Рукопис, готується до друку].

<sup>24</sup> Бантыш-Каменский Н. Реестры греческим делам московского архива коллегии иностранных дел. Москва, 2001. С. 89, 124, 209; Муравьев А. Сношения России с Востоком по делам церковным. Ч. 1. С. 137–138, 143–148, 188, 266; 1860. Ч. 2. С. 9–12, 27–28, 62; Його ж. Письма с Востока (1849–1850 гг.). С. 194–203; Порфирий (Успенский), еп. История Афона. С. 358–359; Каптерев Н. Характер отношений России к православному Востоку... С. 63–71, 99–100, 134–135, 164; Фонкич Б. Греческо-русские связи сер. XVI – нач. XVIII вв. ... С. 30–33, 42–43, 46; Його ж. Чудотворные иконы и священные реликвии... С. 89–97; Россия и греческий мир в XVI в. С. 23–25, 153–159, 188, 336–338; Ченцова В. Писец Николай Армириот и Крест царя Константина... Р. 60–109.

<sup>25</sup> Муравьев А. Сношения России с Востоком по делам церковным. С. 24–26; Плигузов А. Полемика в Русской Церкви первой трети XVI ст. Москва: Индрик, 2002. С. 239–240; Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. Москва: Терра, 1993. Т. 1. С. 460–478; Синицина Н. Сказания о преподобном Максиме Греке (XVI–XVII вв.). Москва: Изд-во Православного Свято-Тихоновского гуманитарного ун-та; Изд-во «Наука» РАН, 2006. 109 с.

серед іншого, відкриття монастирських подвір'їв Ватопеду на території сусідніх молдавських та валаських земель<sup>26</sup>.

Потреба щорічної сплати османам непомірних податків змушувала афонських ченців вирушати в далекі й небезпечні подорожі задля збирання на свої монастирі милостині в православних землях молдо-влахійських, українських, білоруських і московських. Особливо активізувалися такі поїздки після відновлення спілкування між Москвою та Константинополем у XVI ст.

Оскільки в XVI–XVII ст. всі поїздки афонських ченців за збиранням пожертв до Москви пролягали через українські землі Речі Посполитої, то в цей час налагоджуються особливо активні зв'язки афонських ченців, зокрема й ватопедських, з українськими церковними та світськими елітами. Під час таких переїздів через українські землі представники афонських монастирів контактували з місцевими ктиторами, головним серед яких був князь Костянтин-Василь Острозький. Сприяючи відправці українських іноків та книжників на Святу Гору, він замовляв звітти книги для заснованої ним Острозької слов'яно-грецької школи та друкарні. Зокрема, наприк. 1570-х – поч. 1580-х рр. він відправляє на Афон разом з іншими афонськими ченцями, які подорожували через волинські землі, одного зі своїх слуг – Івана Княгиницького (у чернецтві Ізекеїль, у схими Іов)<sup>27</sup>. Цей український церковно-культурний діяч двічі відвідував Афон: перший раз за дорученням князя Острозького, а вдруге – з метою залишитись і стати тут ченцем. Імовірно, разом із Княгиницьким міг подорожувати й Іван Вишенський, який там тісно взаємодіяв із ним<sup>28</sup>. Відвідували Афон й такі представники Острозької школи, як Киприян Острожанин, Ісаак Борискович та ін.<sup>29</sup>

Із життя Іова Княгиницького відомо, що він прожив на Афоні при Ватопедському монастирі «у послушництві та спільному житті 12 років невідлучно»<sup>30</sup>. Тут його постригли в ченці з ім'ям Ізекеїль. Пройшовши кількарічний послух у пекарні, його благословили жити в усамітненні в окремії келії у сторожовій вежі (піргу) Ватопедського монастиря, де він займався рукоділлям – «оправлянням книг»<sup>31</sup>. Завдяки цій діяльності він мав можливість добре вивчити грецьку мову, монастирський та богослужбовий устав, праці святих отців тощо. Набувши авторитету серед монахів, за дорученням керівництва Ватопедського монастиря його як перекладача в складі поважних афонських посольств кілька разів відправляли в українські та московські землі задля збирання пожертв на обитель. Важлива деталь, про яку повідомляє Ігнатій з Любарова: у м. Тисмениця на Прикарпатті у той час діяв метох (подвір'я) Ватопедського монастиря, де з благословення ватопедського священноначалля залишився Ізекеїль (Іов) Княгиницький<sup>32</sup>.

Донедавна свідчення Ігнатія з Любарова вважались єдиним джерелом, які містили інформацію про афонський період життя Ізекеїля (Іова) Княгиницького та його закордонні подорожі в складі посольств Ватопедського монастиря. Проте нещодавно підтвердження цього факту знайдено нами в документі від 1592 р., який зберігається в справі про приїзд із території Речі Посполитої до Смоленська делегації Ватопедського монастиря<sup>33</sup>. Цей документ нами було введено в науковий обіг<sup>34</sup>. Він є цінним джерелом, яке підтверджує оповідання Ігнатія з Любарова. Згаданий тут ватопедський чернець Ізекеїль – і є той самий Ізекеїль Княгиницький, який згодом прийняв постриг до схими з ім'ям Іов і доклався до відродження та реформування православного чернецтва в західно-українських зем-

<sup>26</sup> Μαρινέσκου Θ. «Τα μετόχια του Βατοπέδιου στη Ρουμανία», στο *Ιερά Μεγίστη Μ. Βατοπέδιου. Αθήνα, 1997. Τ. 1. Σ. 89–95; Păltănea P. Vechi locașuri de cult și viaș bisericească în sudul Moldovei pînă în anul 1864. Monumente istorice și izvoare creștine. Galati, 1987. P. 212–213.*

<sup>27</sup> Ігнатій з Любартова. Житіє и жизнь преподобного отца нашего Іова, и о скончаніи его, и о составленіи святая обители Скитския, вкратце списано. *Зоря Галицькая яко Альбум на годъ 1860.* Львів: Тип. інст. Ставропігійського, 1860. С. 229–230; Шумило С. Старец Іоанн Вишенский: афонский подвижник и православный писатель-полемист. Материалы к жизнеописанию «блаженной памяти великого старца Іоанна Вишенского Святогорца». Київ: Вид. відділ УПЦ, 2016. С. 39–42, 53–54; Його ж. Невідоме джерело щодо участі прп. Іова (Ізекеїля) Княгиницького в посольстві... С. 110–117.

<sup>28</sup> Шумило С. Старец Іоанн Вишенский... С. 39–42, 53–54; Його ж. Невідоме джерело щодо участі прп. Іова (Ізекеїля) Княгиницького в посольстві... С. 110–117.

<sup>29</sup> Шумило С. Старец Іоанн Вишенский... С. 59–61, 65–66, 70–73; Його ж. Участие в антиуниинном сопротивлении в Украине игумена Афонского Пантелеимонова монастыря архимандрита Матфея и его связи с Іоанном Вишенским и Киприаном Острожанином. *Rocznik Teologiczny.* Варшава, 2019. LXI – з. 4. S. 631–649.

<sup>30</sup> Ігнатій з Любартова. Житіє и жизнь преподобного отца нашего Іова... С. 230.

<sup>31</sup> Там само.

<sup>32</sup> Там само. С. 231.

<sup>33</sup> РДАДА. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 4. «Приезд в Смоленск Афонского Ватопедского монастыря епископа и старца Герасима», 1592 р. 2 арк. Цит. за: Шумило С. Невідоме джерело щодо участі прп. Іова (Ізекеїля) Княгиницького в посольстві... С. 110–117.

<sup>34</sup> Там само.

лях. Документ дозволяє більш точно датувати час перебування І. Княгиницького у Ватопедському монастирі<sup>35</sup>.

Ще одним джерелом, що підтверджує перебування Іезекиїля Княгиницького на келії Ватопедського монастиря, є рукописне слов'янське Євангеліє-тетр кінця XIV ст., яке зберігається в бібліотеці Ватопеду і де на першій сторінці містяться помітки грецькою мовою про те, що 11 січня 1596 р. книгу дали в тимчасове користування ченцям Іезекиїлю та Саві при одній із келій Ватопедського монастиря. Цей запис розшифрував болгарський дослідник К. Павлікіанов, проте він не зміг встановити, ким саме були згадані тут ченці<sup>36</sup>. На нашу думку, ідеться про Іезекиїля Княгиницького<sup>37</sup>. Те, що згадане Євангеліє написане слов'янською мовою, засвідчує, що ченці Іезекиїль та Сава, які користувалися ним, теж були слов'янського походження.

В українські землі Іезекиїль (Іов) Княгиницький остаточно повернувся не пізніше 1601–1603 рр., після чого разом з іншим афонітом Іоанном Вишенським засновує в Карпатських горах за афонським уставом Манявський скит, який подекуди називали «новим руським Ватопедом»<sup>38</sup>. Оскільки І. Вишенський на Афоні мав тісні зв'язки з Іезекиїлем (Іовом) Княгиницьким, думається, на перших порах він так само деякий час міг разом із ним перебувати на Афоні при Ватопедському монастирі, хоча й не залишився там на тривалий термін. Тим не менше, можемо припускати, що наприк. XVI ст. при Ватопедсько монастирі перебувала група (не менше двох–трьох) українських ченців-книжників.

Пізніше, у часи козацької революції на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким, ченці афонського Ватопедського монастиря також підтримували стосунки з українським козацтвом. З-поміж іншого, видатним афонітом, чия доля тісно пов'язана з Україною, був Афанасій (Пателарій; 1597–1654), колишній патріарх Константинопольський, який на спокої певний час жив на Афоні при Ватопедському монастирі й відновив там ватопедську келію «Серай» (згодом відому як скит Андрія Первозваного), а закінчив життя у «козацькому» Мгарському монастирі в Лубнах<sup>39</sup>. Він двічі зустрічався з Богданом Хмельницьким, надавши йому та всьому козацькому війську благословення та легітимацію на «священну війну» під гаслами оборони православної віри. Він також виступав посередником у перемовинах Хмельницького з молдавським господарем Василем Лупу та московським царем Олексієм Михайловичем, закликавши останнього вступити в союз із гетьманом і разом із Молдовою та Військом Запорозьким розпочати війну з османами, щоб спільними зусиллями звільнити православні народи на Балканах і в Малій Азії<sup>40</sup>. Його нетлінні мощі, які після смерті зберігались у Мгарському монастирі, особливо вшановували козаки<sup>41</sup>.

Невістка Б. Хмельницького Розанда Лупу, що вийшла заміж за Тимоша Хмельницького, також підтримувала тісні контакти з Ватопедським монастирем і навіть передавала щедрі пожертви для нього на вічний молитовний спомин про загиблого чоловіка<sup>42</sup>. В архіві Ватопеду зберігається цінне свідчення про це – заповіт слов'янською мовою від 15 січня 1667 р. за підписом Роксани (Роксандри) домни Хмельницької, яка передавала в дар

<sup>35</sup> РДАДА. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 4. «Приезд в Смоленск Афонского Ватопедского монастыря епископа и старца Герасима», 1592 р. 2 арк.

<sup>36</sup> Pavlikianov C. A short catalogue of the Slavic manuscripts in Vatopedi... P. 298; Παυλικιανωφ Κ. Σλάβοι μοναχοί στό Άγιον Όρος από τον Γ' ως τον ΙΖ' αιώνα. Θεσσαλονίκη, 2002. P. 9–10, 281.

<sup>37</sup> Шумило С. Невідоме джерело щодо участі прп. Іова (Іезекиїля) Княгиницького в посольстві... С. 110–117.

<sup>38</sup> Целевич Ю. Історія Скиту Манявського враз з збірником грамот, листів і деяких судових документів дотичних того монастиря. Львів, 1887. С. 14; Шумило С. Старец Іоанн Вишенський... С. 79.

<sup>39</sup> Каптерев Н. Приезд бывшего Константинопольского Патриарха Афанасия Пателара в Москву в 1653 г. *Чтения в Обществе любителей духовного просвещения*. 1889. № 10. С. 358–385; Hofmann G. Griechische Patriarchen und römische Päpste 2,2: Patriarch Athanasios Patellaros: seine Stellung zur römischen Kirche. Rome, 1930. Т. 19. P. 210280; Ammann A. Athanase III Patellaros, Patriarche de Constantinople, ex-catholique et saint russe. *Revue des Etudes Slaves*. 1951. Vol. 28. P. 7–16; Афанасий Пателар в Москве и на Украине. *Греческие документы и рукописи, иконы и памятники прикладного искусства московских собраний: Выставка: [Каталог] = Greek documents and manuscripts, icons and applied art objects from Moscow depositories / Посольство Греции в Москве, Мин. Культуры РФ, ЦМиАР; Международная конференция «Крит, Восточное Средиземноморье в России в XVII в.»*; сост. и отв. ред. Б.Л. Фонкич, авт. каталога И.И. Вишневская и др. Москва: Индрик, 1995. С. 24–29; Ченцова В. Источники фонда «Сношения России с Грецией» РГАДА по истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 50-е гг. XVII в. *Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е гг. XVII в.* / Редкол.: Л.Е. Семенова, Б.Н. Флоря (отв. ред.), И. Шварц. Москва: Инслав. РАН, 2000. С. 162–164.

<sup>40</sup> Фонкич Б. Греческо-русские связи сер. XVI – нач. XVIII вв. ... С. 30–33, 42–43, 46; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах / АН СССР, Институт истории; АН УССР, Институт истории; Редкол.: П.П. Гудзенко и др. Москва: Изд. АН СССР, 1953. Т. 3. № 238. С. 551–552.

<sup>41</sup> Шумило С. Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – першій третині XIX ст. Дис. на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук за спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури» за напрямом – історичні науки [на правах рукопису]. Київ: Нац. академія керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України, 2021. С. 81–82.

<sup>42</sup> Там само. С. 109–110.

монастирю три мастки з селами на р. Дністер<sup>43</sup>. Підтримували стосунки з Ватопедським монастирем і представники інших видатних козацьких родів.

Особливо активні контакти Ватопедського монастиря з представниками української козацької старшини спостерігаються в XVIII ст.

Старшина розглядала свою участь у підтримці афонських монастирів як неодмінний атрибут свого елітарного статусу й почала бути ктиторами, донаторами та жертводавцями низки афонських обителей, передаючи до них вклади та пожертви на «вічний спомин»<sup>44</sup>. Зокрема, з дозволу «пана гетьмана і кавалера» І. Мазепи 31 травня 1707 р. чернігівським архієпископом Іоанном (Максимовичем) була видана грамота наміснику Ватопедського монастиря Парфенію з благословенням «на прошеніє милостині у благочестивих людей» у землях Гетьманщини<sup>45</sup>. Також з архівних джерел відомо, що протягом 1750–1751 рр. у Київській губернській канцелярії розглядалися справи про проїзд для збору милостині по території Гетьманщини архимандритів і намісників Ватопедського та інших афонських монастирів із супроводжуваними особами. Із собою вони мали засвідчувальні грамоти Константинопольського патріарха та паспорти на проїзд від кошового отамана Війська Запорозького Якіма Ігнатовича<sup>46</sup>. У 1776 та 1780 рр. також розглядалися справи про видачу кормових і прогонних грошей архимандритам Ватопедського монастиря та супровід для збору милостині<sup>47</sup>.

### Місія ватопедців до українських земель в 1761–1764 рр.

Цінним джерелом до історії взаємин Ватопедського монастиря з українським козацтвом є «Книга збору милостині» за 1761–1764 рр., в якій ватопедські ченці старанно записували всі отримані пожертви під час своїх трирічних подорожей землями Слобожанщини та Гетьманщини. Цей унікальний документ, виявлений нами серед не досліджених досі рукописів в архіві Ватопедського монастиря<sup>48</sup>, уведено в науковий обіг<sup>49</sup>. У ньому наглядно засвідчується, як афонські ченці здійснювали свої багаторічні мандри українськими землями з метою збирання милостині на утримання та поновлення своїх обителей.

Судячи з рукопису, прибувши з меж Османської імперії, свою подорож до українських земель делегація Ватопедського монастиря розпочала 30 вересня 1761 р. у м. Черкаськ, де у цей день від єпископа Кирила (Ляшевецького) отримала письмовий дозвіл на збирання милостині<sup>50</sup>. Наявні у «Книзі збору милостині» записи про здійснені пожертви засвідчують, що ватопедські ченці з прикордонних меж Війська Донського вирушили через місцеві поселення до станиці Луганська, а звідти до Острогозького слобідського полку, де всюди по козацьких слободах служили молебні та збирали пожертви на монастир. Після того вирушили до Білгорода, де пробули тривалий час, зібравши чимало пожертв від місцевих слобідських козаків і міщан. За тим вони вирушають до Преображенського монастиря на Харківщині, потім відвідують Охтирку, козацькі слободи та містечка Полтавського і Сумського полків, а також Білгородщини, після чого вирушають до Чернігова. Тут отримують пожертви від духовенства Чернігівської єпархії, зокрема – від Чернігівського Єлецького монастиря, місцевого полковника, а також козаків та міщан. Зібравши чимало пожертв у Чернігові, далі відвідали Ніжинський полк, а потім вирушили до Новгороду Сіверського, де зупинились у Спасо-Преображенському монастирі. Тут отримали пожертви від вїйта Опанаса Томиловського та інших місцевих мешканців, після чого вирушили на Стародубщину, де відвідали Микільський Каташинський (Семигірський) і Кам'янський Успенський монастирі, Бакланську сотню, Остроглядово та інші українські козацькі поселення. На третій рік мандрів вони прибули до Києва, де 7 січня 1764 р. отримали від митрополита Київського Арсенія (Могиланського) письмовий дозвіл на збирання пожертв у межах Київської митрополії. В цілому ватопедська делегація пробула на Слобожанщині та Геть-

<sup>43</sup> АВМА. Рукопис № 8. ... Арк. 1–1 зв.; Мискевка В., Маринеску Ф. Роксандра Хмельницькая (дочь Василия Лупу)... Р. 197–214.

<sup>44</sup> Шумило С. Українська козацька старшина в якості ктиторів та донаторів духовних осередків на Афоні наприкінці XVII – XVIII ст. *Україна у глобальному світі*. Рига: Izdevniecība «Baltija Publishing», 2020. С. 244–256; Його ж. Представники козацько-старшинських родин Чернігово-Сіверщини в афонському Зографському пом'янику XVII–XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2019. № 6 (150). С. 41–63; Його ж. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні. *Сіверянський літопис*. 2016. № 6 (132). С. 73–84.

<sup>45</sup> *НДВР РДБ*. Ф. 862, «Опись архива архимандрита Иннокентия (Просвирнина)». Спр. 5-1. «Материалы, хранящиеся в монастырях Святой Горы Афон и привезенные им из научной экспедиции 1983 г.».

<sup>46</sup> *ЦДІАК України*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1878. Арк. 17, 19.

<sup>47</sup> *ЦДІАК України*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 8115, 9676.

<sup>48</sup> АВМА. Книга збору милостині («вкладна книга») Ватопедського монастиря... Арк. 9 зв.–26.

<sup>49</sup> Шумило С. «Книга збору милостині» за 1761–1764 рр. ... С. 164–175.

<sup>50</sup> Там само. С. 168.

манщині понад три роки, всюди відвідуючи козацькі поселення, слободи та міста, служачи тут молебні та збираючи пожертви на свій монастир<sup>51</sup>.

Як бачимо, протягом XVIII ст. контакти ватопедських ченців із представниками українського старшини, козацтва та українського населення мали досить інтенсивний характер.

У попередніх дослідженнях ми вже писали про введені нами в науковий обіг три маловідомі листи за 1767–1768 рр. від «архимандрита Костянтина з братією» із Ватопедського монастиря на Афоні на ім'я останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського та генерального писаря Війська Запорозького Івана Глоби<sup>52</sup>.

Судячи з усього, листування Ватопедського монастиря з Запорозьким Кошем від 1767–1768 рр. було наслідком попередньої місії ватопедських ченців в українських землях. На жаль, у «Книзі збору милостині» записи завершуються 1764 р., після того, як у Києві афонськими ченцями було отримано дозвіл митрополита Арсенія (Могилянського) на збирання милостині в межах Київської митрополії. Виходячи з того, що «Книга збору милостині» на цей час була майже повністю заповнена, далі для подальших мандрів і записів, імовірно, ватопедськими ченцями було заведено нову книгу, сліди якої поки що відшукати не вдалося. Про цю «книгу» знаходимо свідчення в листуванні Ватопедського монастиря з Кошем від 1767–1768 рр.<sup>53</sup> Із нього дізнаємося й про продовження мандрів ватопедської делегації землями Гетьманщини та Війська Запорозького Низового в подальші роки<sup>54</sup>.

Це важливі джерела, які засвідчують не лише тісні контакти Ватопедського монастиря та Запорозької Січі, але й факт ктиторського патронування з боку запорожців над цією древньою афонською обителлю.

Щодо продовження мандрів ватопедської делегації землями Гетьманщини та Війська Запорозького Низового в подальші роки, знаходимо свідчення якраз у листуванні з Кошем від 1767–1768 рр. Зокрема, там повідомляється, що за кілька років до того на Січі перебував ватопедський ієродиякон Єлисей, який зібрав серед запорожців на Ватопедський монастир дуже щедрі пожертви<sup>55</sup>. Імовірно, ієродиякон Єлисей перебував в українських землях саме в рамках монастирської місії після 1764 р.

### Наслідки контактів Ватопеду з українським козацтвом

Про те, як відбувався збір пожертвувань і милостині афонськими ченцями на Запорозькій Січі, збереглося чимало оповідей та свідчень<sup>56</sup>. Серед усталених традицій запорозького козацтва було надання щедрих пожертв на православні монастирі та церкви, які козаки регулярно робили під час паломництв або відвідування Січі православними мандрівними ченцями та священиками<sup>57</sup>. На відміну від вищої еліти Російської імперії «катерининської» доби, запорозьке козацтво продовжувало зберігати в своєму середовищі консервативно-патріархальний лад і традиційні релігійні ідеали<sup>58</sup>.

Як приклад таких щедрих офірників на православні храми дослідники згадують кошового отамана П. Калнишевського, на кошти якого протягом 1763–1767 рр. було зведено принаймні п'ять нових храмів, а також закінчено будівництво кам'яної церкви та дзвіниці в «козацькому» Києво-Межигірському монастирі. Багато жертвував кошовий отаман на січову Покровську церкву, Самарський, Межигірський та інші монастирі, посилав дорогоцінне начиння та пожертви на Афон і до Гробу Господнього в Єрусалим<sup>59</sup>. Зокрема, на Афоні П. Калнишевський в якості ктитора надавав підтримку українським скитам «Чорний Вир» і Пророка Іллі та їхнім настоятелям ієросхимонаху Григорію Голу-

<sup>51</sup> Шумило С. «Книга збору милостині» за 1761–1764 рр. ... С. 169.

<sup>52</sup> Шумило С. Листи з афонського Ватопедського монастиря на Січ... С. 180–189.

<sup>53</sup> Там само. С. 182, 185.

<sup>54</sup> Там само. С. 180–189.

<sup>55</sup> Шумило С. Листи з афонського Ватопедського монастиря на Січ... С. 183, 185; Його ж. «Книга збору милостині» за 1761–1764 рр. ... С. 169.

<sup>56</sup> Эварницкий Д. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750–1751 г. Екатеринослав, 1915. С. 8, 64–65; Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: церкви и приходы прошедшего XVIII ст. Екатеринослав, 1880. С. 85, 90, 92.

<sup>57</sup> Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. 3-е изд. Одесса, 1885. Т. 1. С. 81–82; Яворницкий Д. История Запорізьких козаків. Львів: Світ, 1990. Т. 1. С. 194, 196.

<sup>58</sup> Шумило С. Православна духовність та релігійні традиції Запорозького козацтва. *Православ'я в Україні*. Київ: КПБА, 2013. Ч. 2. С. 377; Його ж. Афонський скит «Чорний Вир» і попытка воссоздания нового Русика в XVIII в. на Святой Горе. *Афон і славянський мир*. Афон: Пантелеимонов монастирь, 2016. Сб. 3. С. 223–224.

<sup>59</sup> Лиман І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775). Запоріжжя, 1998. С. 121; Шумило С. Православна духовність та релігійні традиції Запорозького козацтва... С. 376–377; Його ж. Прп. Паисий Величковський і Запорозька Сечь. Малоизвестные письма прп. Паисия Величковского к Кошевому атаману Войска Запорозького Петру Калнышевскому. Киев–Серпухов: Междунар. институт афонского наследия в Украине; Наследие Православного Востока, 2015. С. 36–37.

бу<sup>60</sup> та прп. Паїсію Величковському<sup>61</sup>. І, як бачимо, був ще й ктитором Ватопедського монастиря на Афоні.

У листі до П. Калнишевського ватопедський архімандрит Констянтин повідомляє важливу деталь про те, що отримані на Січі в якості офірування коштовні церковні начиння «въ церковной церемоніи мы оупотребляемъ», тоді як із отриманих коштів у сумі 2500 руб. частина була спрямована на погашення боргів перед кредиторами, а більшість із цих грошей – «на монастирское строеніе употребыли»<sup>62</sup>.

Ця згадка про будівництво та ремонт монастирських будівель на зібрані в українських землях (зокрема на Січі) кошти є дуже важливою. Незадовго перед тим, у 1749 р., при Ватопеді було засновано академію «Афоніада», яка за задумом тамтешніх ченців мала стати в Османській імперії «оплотом еллінських знань, виховання та просвіти в галузі як філософських, так і богословських наук»<sup>63</sup>. Спочатку приміщення афонської академії вміщали лишень до 20 учнів. Відколи в 1753 р. її дидакалом став відомий просвітителю і богослов Євгеній (Булгаріс), кількість учнів у ній зростає до 70, згодом стала перевищувати 100. У 1754 р. було отримано Патріарший указ про збирання милостині по різних країнах на утримання академії. Відтак ватопедські ченці протягом наступних десятиліть стали регулярно вирушати в мандри задля збирання пожертв на академію. Завдяки цьому, поступово збудовано новий великий комплекс, який складався з гуртожитку та класів на 170 учнів, бібліотеки, трапезної, лікарні та інших будівель. Тоді ж при Ватопедській обителі побудовано монастирську друкарню, а також нову лікарню, ще згодом – нову велику трапезну та інші будівлі.

Ініціатором збирання пожертв на «Афоніаду» в межах Російської імперії на українських землях: у Гетьманщині, на Запорозькій Січі та Слобожанщині, – імовірно, був дидакал цієї афонської школи Євгеній (Булгаріс). Немає сумніву, що збирання ватопедськими ченцями в українських землях пожертв протягом 1750–1751<sup>64</sup>, 1761–1764<sup>65</sup>, 1767–1768<sup>66</sup>, 1776–1780<sup>67</sup> та інших років мали на меті підтримку не тільки Ватопедського монастиря, але й його академії, яка на той час стала досить престижним грецьким богословським навчальним закладом на території Османської імперії.

Отже, згадане ватопедським архімандритом Констянтином використання зібраних на Запорозькій Січі 2500 руб. «на монастирское строеніе»<sup>68</sup>, імовірно, було спрямоване, серед іншого, і на розбудову та підтримку цієї знаменитої афонської школи. П. Калнишевський, І. Глоба та інші представники Січової старшини виступали і як ктитори цього авторитетного афонського навчального закладу, що діяв при Ватопедському монастирі з 1749 по 1799 рр.<sup>69</sup>

Уже зазначалося, що П. Калнишевський та Запорозький Кіш у цей же період активно підтримували на Афоні вихідців з українських земель ієросхимонаха Григорія Голуба та прп. Паїсію Величковського з їхніми численними послідовниками. Імовірно, щедро підтримка Ватопеду була обумовлена також присутністю серед його братства колишніх козаків. Як нами було встановлено, із Ватопедським монастирем був тісно пов'язаний ще зовсім молодий тоді український афонський подвижник і книжник прп. Паїсій Величков-

<sup>60</sup> Шумило С. Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків... С. 110–111, 125, 130, 133, 264; Його ж. Український осередок на Афоні: скит Чорний Вир та його зв'язки з козацтвом. *Український історичний журнал*. 2020. № 3 (552). С. 120, 128; Його ж. Бунчуковий товариш Ніжинського полку Григорій Голуб та заснування ним скиту «Чорний Вир» на Афоні. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2 (152). С. 67, 76; Його ж. Афонський скит «Чорний Вир» і попитки воссоздання нового Русика... С. 222, 225–226.

<sup>61</sup> Шумило С. Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків... С. 146–147, 152, 271–272; Його ж. До історії ігуменства прп. Паїсія Величковського в монастирі Симонопетра на Афоні за невідомими раніше архівними документами XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 1–2 (133–134). С. 79–93; Його ж. Малоизвестные факты биографии прп. Паисия Величковского во время пребывания его на Афоне (по архивным источникам). *Афонська спадщина*. Київ–Чернігів: Вид. Міжнар. інститута афонської спадщини, 2016. Вип. 3–4. С. 175–185; Його ж. Афонський скит «Чорний Вир» і попитки воссоздання нового Русика... С. 225–226; Його ж. Прп. Паисий Величковский и последний Кошевой атаман Запорожской Сечи П. Калнышевский: малоизвестные письма. *Orientalia Christiana Cracoviensia*. 2015. № 7. С. 27–57.

<sup>62</sup> Шумило С. Листи з афонського Ватопедського монастиря... С. 185.

<sup>63</sup> Χρυσόστομος (Παπαδόπουλος), ἀρχιελ. Περί τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν Κωνσταντινουπόλεως Ἑλληνικῶν Ἀκαδημιῶν. *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*. 1927. Τ. 2. Σ. 200–206; Афоніада. *Православная энциклопедия*. Т. 4. Москва, 2002. С. 128; Αρκαδίου Γεροδιάκου Βατοπαϊδίνος. Ἱστορία τῆς Ἑρᾶς Μεγίστης Μονῆς τοῦ Βατοπαϊδίου / ἐπιμέλεια: Ἰωακείμ Ἀθ. Παπάγγελος. Ἐκδοσις. Ἐρὰ Μεγίστης Μονῆς Βατοπαϊδίου Ἁγίου Ὄρους, 2017. Σ. 193–194.

<sup>64</sup> ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1878. Арк. 17, 19.

<sup>65</sup> АВМА. Вкладна книга Ватопедського монастиря... Арк. 9 зв.–26.

<sup>66</sup> ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 62–64.

<sup>67</sup> Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 8115, 9676.

<sup>68</sup> Там само. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 63.

<sup>69</sup> Шумило С. Листи з афонського Ватопедського монастиря на Січ... С. 183; Його ж. «Книга збору милостині» за 1761–1764 рр. ... С. 170.



ський<sup>70</sup>. Зокрема, своїм духовником на Афоні з 1750-х рр. він мав старця Даниїла з Ватопедського скиту св. Димитрія: Паїсій регулярно ходив до нього на сповідь і за духовними настановами<sup>71</sup>. Старець Даниїл був духовником і в іншого видатного українського подвижника – прп. Василя Полянмерульського. Сам скит у сер. XVIII ст. був одним із осередків ісихастського руху отців-колівадів<sup>72</sup>. Розташований він за півгодини пішого ходу від Ватопедського монастиря. Служіння в ньому старця Даниїла підтверджує досліджена нами у вівтарній частині параклісу Всіх святих ктиторська мармурова плита від 1760 р., на якій з-поміж інших висічене й ім'я ієромонаха Даниїла<sup>73</sup>. На початок 1760-х рр. прп. Паїсій Величковський уже мав послідовників і учнів по багатьох афонських монастирях. Тож не виключено, що серед ватопедських ченців із колишніх козаків були саме учні прп. Паїсія, який підтримував дружні стосунки з П. Калнишевським, і які могли за прикладом свого вчителя порадити ватопедцям звернутись на Запорозьку Січ за «ктиторською патронатською протекцією». Цілком можливо, що хтось із них і був тим каліграфом, який написав ті три листи на Січ церковно-слов'янською мовою з виразними українізмами, а також із-див в українські землі та вів там «Книгу збору милостині».

Зв'язки ватопедських ченців з українськими землями мали тривалий характер, залишивши помітний слід в історії як Ватопедського монастиря, так і України. Зокрема, ватопедський чернець та дидакал афонської академії «Афоніада» Євгеній (Булгарис) від 1775 р. переїздить до Полтави, де очолює як архієпископ нову Слов'яно-Херсонську єпархію. Своєю постійною резиденцією він обрав Полтавський Хресто-Воздвиженський монастир, при якому засновує семінарію та веде активну духовно-просвітницьку діяльність<sup>74</sup>. Імовірно, не без його сприяння 1776 р. в Мгарському монастирі на Полтавщині оселився колишній Константинопольський патріарх Серафим II (Анін), який тривалий час на спокої жив на Афоні при келії Ватопедського монастиря й закликав греків до повстання проти турків<sup>75</sup>. Також ватопедським ченцем був майбутній митрополит Готфський Ігнатій (Гозадінос)<sup>76</sup>, який у 1778–1779 рр. очолив масове переселення православних греків із Криму до українського Приазов'я, заснувавши тут м. Маріуполь та інші поселення<sup>77</sup>.

Згодом ватопедський архімандрит Філарет «Руський», який був родом із м. Ізмаїл<sup>78</sup>, відіграє важливу роль у долі українських козаків Задунайської Січі<sup>79</sup>. Він був наглядачем ватопедських афонських подвір'їв (метохів) у Молдо-Влахійських князівствах, і перед початком грецького повстання проти турків закликав задунайських козаків не проливати християнської крові на боці турецького султана. У результаті близько 800 козаків відмовились брати участь у придушенні грецького повстання, повернувшись на чолі з афонським архімандритом до України<sup>80</sup>. Коли в 1825 р. під м. Міссолонгі в полон до греків потрапила частина козаків, які погодилися воювати на боці султана, то звільнені вони були завдяки заступництву архімандрита Філарета<sup>81</sup>. Після подій грецької революції він був обраний у Ватопедському монастирі епістатом, а згодом проігуменом та антипросопом

<sup>70</sup> Шумило С. Малоизвестные свидетельства о начальном периоде пребывания прп. Паисия Величковского при калливах Пантократорского монастыря на Афоне. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. Вип. 1 (42). С. 137, 141–142; Його ж. Початковий період перебування прп. Паїсія Величковського на Афоні та зачаткування перекаладацької діяльності. *Сіверянський літопис*. 2023. № 6 (174). С. 58–60.*

<sup>71</sup> Шумило С. Початковий період перебування прп. Паїсія Величковського на Афоні... С. 58–60.

<sup>72</sup> Χρυσοχοϊδής Κ. Ἄλο τὴν Ὀρθομανικὴ κατὰκτηση ὡς τὸν 20ὸ αἰῶνα. Ἐρὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπεδίου. *Παράδοξη-ἱστορία-Τεχνή*. «Αἴλιον» Ορος, 1996. Τ. 1. Σ. 66; Димитрия великомученика скит. *Православная энциклопедия*. Москва, 2007. Т. 15. С. 206–207.

<sup>73</sup> Шумило С. Початковий період перебування прп. Паїсія Величковського на Афоні... С. 58–60.

<sup>74</sup> Стурдза А. Евгений Булгарис и Никифор Феотокис, предтечи умственного и полит. пробуждения греков / Пер.: М. Магницкий. *Москвитянин*. 1844. № 2. С. 337–367; Арш Г. Греческая эмиграция в России в кон. XVIII – нач. XIX в. *Советская этнография*. 1969. № 3. С. 85–95; Герд Л.А. Евгений (Булгарис). *Православная энциклопедия*. Москва, 2008. Т. 17. С. 68–72.

<sup>75</sup> Βαρβούνη Μ. Το Οικογενικό Πατριαρχείο, εκδόσεις Χελάνδιον. Athens, 2006. С. 117; Шумило С. Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь... С. 78–79.

<sup>76</sup> Ανωνύμου, βιογραφικά στοιχεία του αγιασμένου και ανδρείου Ιεράρχου Ιγνατίου Μαριουπόλεως (18ος αιώνας) Μητροπολίτου Γκοτφεΐ και Κεφαΐ. *Ορθόδοξος Φιλόθεος Μαρτυρία*. 1999. № 76. Σ. 261–263.

<sup>77</sup> Калюеров С. Игнатий Гозадини. *Православная энциклопедия*. Москва, 2009. Т. 21. С. 89–91.

<sup>78</sup> АВМА. Рукопис № 717. Арк. 57; Рукопис № 777. Арк. 55–56; Кондратович Ф. Задунайская Сечь. *Киевская старина*. 1883. № 2. С. 273; Шумило С. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины XVIII в. *Афон и славянский мир*. Афон: Пантелеимонов монастырь, 2014. Сб. 1. С. 130.

<sup>79</sup> Шумило С. Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків... С. 159–160, 170–171, 302; Його ж. Український осередок на Афоні... С. 130–131.

<sup>80</sup> Кондратович Ф. Задунайская Сечь. С. 273; Шумило С. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины... С. 130.

<sup>81</sup> Рябинін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі. *Невицерні джерела пам'яті*. Одеса, 1998. Т. II: Задунайська Січ. С. 307; Кондратович Ф. Задунайская Сечь. С. 272; Бачинська О., Серета О. Османсько-турецькі документи про задунайське козацтво напередодні та під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. *Чорноморська минувшина*. Одеса, 2012. Вип. 7. С. 153.

при Священному Кіноті<sup>82</sup>. Власним коштом (можливо, на пожертви задунайських козаків?) у Ватопеді побудував із каменю офіт Кувуклії над престолом, кафедру для чудотворної ікони «Вівтарниця» та повністю оновив престол у кафоліконі, також облаштував храм Андрія Первозваного в монастирському архондаріку й уперше пофарбував у 1842 р. головний монастирський Благовіщенський собор (кафолікон) у багряній колір<sup>83</sup>. Йому належать переклади зі слов'янської грецькою мовою акафісту та казання про чудо св. Варвари в Києві, життя свв. Кирила і Мефодія та інших творів<sup>84</sup>. Помер архімандрит Філарет у 1873 р.<sup>85</sup>

Чимало українських ченців у різні роки жили при келіях та калівах Ватопедського монастиря на Афоні.

### Висновки

Отже, аналіз джерел засвідчує, що патріарша ставропігійна Ватопедська обитель на Афоні протягом багатовікової історії мала тісні контакти з українськими землями. Із цим монастирем були пов'язані такі подвижники, як Іезекиїль (Іов) Княгиницький, Афанасій Пателарій, Паїсій Величковський, Євгеній Булгарис, Серафим Анін, Ігнатій Гозадінос, архімандрит Філарет «Руський» та ін. Зокрема, прп. Іов Княгиницький входив до складу посольства Ватопедського монастиря як перекладач. Його зусиллями на поч. XVII ст. засновано в Карпатах за афонським уставом Манявський скит, який подекуди називали «новим руським Ватопедом». Крім того, у Тисмениці на Прикарпатті у той час діяв метох (подвір'я) Ватопедського монастиря. Тісні контакти з Ватопедським монастирем та Богданом Хмельницьким мав патріарх Афанасій (Пателарій), а невістка гетьмана Розанда Лупу в 1667 р. передавала в дар свої масткі з селами на р. Дністер на вічний молитовний спомин про загиблого чоловіка Тимоша Хмельницького. З дозволу «пана гетьмана і кавалера» Івана Мазепи робив на землях Гетьманщини збір пожертв намісник Ватопедського монастиря архімандрит Парфеній.

Особливо активно такі взаємини проявилися в XVIII ст., коли Запорозька Січ долучилася до ктиторської підтримки цього, одного з найдавніших та авторитетних афонських монастирів. Шляхом аналізу архівних джерел виявлено невідомі аспекти «ктиторського патронування» з боку Запорозької Січі та її кошового отамана Петра Калнишевського над древнім монастирем Ватопед на Афоні та святогірською школою «Афоніада», що діяла при цій обителі.

Попри обмеження з боку російської влади на часті приїзди афонських ченців задля збирання милостині в межах імперії, ситуація на землях Гетьманщини та Запорозької Січі була дещо вільнішою, оскільки тут зберігалась відносна автономія стосовно Санкт-Петербурга. Завдяки цьому ченці афонських монастирів, зокрема й Ватопедського, у цей час збирають тут щедрі пожертви від українських гетьманів та козацької старшини, про що дізнаємося з пом'яників та «вкладних книг» афонських монастирів.

Аналіз джерел XVII–XVIII ст. засвідчує, що ктиторами, донаторами та жертводавцями афонських обителей у цей час нерідко були українські гетьмани та представники козацької старшини, яка розглядала участь у підтримці афонських монастирів як неодмінний атрибут свого елітарного статусу в українському суспільстві XVIII ст. Це, у свою чергу, сприяло як зміцненню контактів із центром православного чернецтва на Афоні, так і посиленню його популярності серед українського чернецтва та козацтва, забезпечуючи взаємний духовний та культурний обмін і вплив один на одного.

<sup>82</sup> Порфирий (Успенский), еп. Восток христианский. Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты. Москва: Тип-я И. Ефимова, 1880. Ч. 2, от. 2. С. 10; Нихоритис К. Филарет Ватопедский и его переводческая деятельность. *Россия – Афон: тысячелетие духовного единства. Сб. мат. междунар. научно-богословской конференции (1–4 жовтня 2006)*. Москва: Изд-во Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, 2008. С. 245–250.

<sup>83</sup> Порфирий (Успенский), еп. Восток христианский... С. 10.

<sup>84</sup> АВМА. Рукопис № 717. Зібрання з різних друкованих книг та стародавніх рукописів. Повісткування та чудеса святих, складені ігуменом Філаретом Ватопедським у 1865 р. у Ватопеді на Святій Горі Афон / Проскінитарій Ватопедської обителі Серрського митрополита Стефана переписано з копії ігуменом обителі Ватопед, Філаретом з Ізмаїла Бесарабії в році 1865. Арк. 57; Похвальна акафістна пісня святих Великомучениці Варварі, переведена зі слов'янорусської рукою преподобнішого ігумена кір Філарета Ватопедського, у священній обителі Ватопед Святої Гори Афон, 1869, 20 лютого. Арк. 142–151 зв.; Повісткування про чесні мощі святої великомучениці та чудотвориці Варвари, написане преподобним ігуменом Златоверхого монастиря святих Архангелів у Києві, кір Феодосієм. Арк. 153–153 зв.; Житіє просвітителів слов'ян і святих Христових, святих рівноапостольних Кирила і Мефодія, видане сліпцем Григорієм, вперше перекладається з руського оригіналу грецькою мовою рукою Філарета, ігумена Ватопедського. Ватопед, 1869. Арк. 161–214; Рукопис № 777. Копія власноручного листа царя Олексія Михайловича, разом з перекладом його з російської на грецьку мову, зроблений смиренним ієромонахом, Ватопедським ігуменом в 1866 р., 17 листопада, Філаретом руським з міста Ізмаїл. Ватопед Святої Гори Афон. Арк. 55–56.

<sup>85</sup> Нихоритис К. Филарет Ватопедский и его переводческая деятельность... С. 250.

## References

- Bachynska, O., Sereda, O. (2012). Osmansko-turetski dokumenty pro zadunaiske kozatstvo naperedodni ta pid chas rosiisko-turetskoi viiny 1828–1829 rr. [Ottoman-Turkish documents on the Danube Cossacks before and during the Russian-Turkish war of 1828–1829]. *Chornomorska mynushyna – Black Sea past*, 7, P. 150–159. Odesa, Ukraine.
- Chentsova, V. (2000). Ystochnyky fonda «Snosheniya Rossyy s Hreysyei» RHADA po ystorry mezh-dunarodnykh otnosheni y v Vostochnoy i Yuho-Vostochnoi Evrope v 50-e hh. XVII v. [Sources of the fund «Russia's relations with Greece» of the Russian state archive of documents on the history of international relations in Eastern and South-Eastern Europe in the 50s of the 17<sup>th</sup> c.]. Moscow, Russia.
- Chentsova, V. (2011). Pysets Nikolai Armyryot y Krest tsaria Konstantyna: K ystorry sviazei Vato-pedskoho monastyria s Rossyei v XVII v. [Scribe Nicholas Armiriot and the cross of Tsar Constantine: To-wards a history of Vatoped Monastery's ties with Russia in the 17<sup>th</sup> c.]. *Palaeoslavica*, 19 (2), P. 60–109. Cambridge, Great Britain.
- Fonkich, B. (1991). Grechesko-russkie svyazi ser. XVI – nach. XVIII v.: Grecheskie dokumenty moskovskikh hranilishch: Katalog vystavki [Greek-Russian relations in the middle of the 16<sup>th</sup> – the early 18<sup>th</sup> c.: Greek documents from Moscow depositories: Exhibition catalogue]. Moscow, Russia.
- Fonkich, B. (2001). Chudotvornye ikony i svyashchennye relikvii hristianskogo Vostoka v Moskve v ser. XVII v. [Miracle-working icons and sacred relics of the Christian East in Moscow in the mid-17<sup>th</sup> c.]. *Ocherki feodalnoy Rossii – Essays on feudal Russia*, 5, P. 89–97. Moscow, Russia.
- Herd, L. (2008). Evheniy (Bulharys) [Eugene (Bulgaris)]. Moscow, Russia.
- Kashtanov, S., Stolyarova, L., Fonkich, B. (2004). Rossiya i grecheskiy mir v XVI v. [Russia and the Greek world in the 16<sup>th</sup> c.]. Moscow, Russia.
- Loseva, O., Kriukov, A. (2004). Vatoped [Vatoped]. Moscow, Russia.
- Lyman, I. (1998). Tserkovnyi ustroi Zaporozkykh Volnostei (1734–1775) [The Church system of the Zaporozhian Liberties (1734–1775)]. Zaporizhzhia, Ukraine.
- Maksymovych, K., Turylov, A. (2002). Afon y Rossya. Russkiye ynokyy na Afone v XI–XVII vv. [Athos and Russia. Russian monks on Athos in the 11<sup>th</sup>–17<sup>th</sup> c.]. Moscow, Russia.
- Mertzimekis, N. (2017). Epitrachelion aux inscriptions dédicatoires et liturgiques du tsar Fiodor Ier Ivanovitch (1584–1598), conservé au monastère de Vatopedi au Mont Athos. *Annuaire de L'Université de Sofia «St. Kliment Ohridski»*, 99 (18), P. 59–69. Sofia, Bulgaria.
- Myskevka, V., Marynesku, F. (2012). Roksandra Khmelnytskaia (doch Vasylyia Lupu) y ee zaveshchanye ot 15 yanvaria 1667 h. [Roxandra Khmelnytskaya (daughter of Vasile Lupu) and her will of 15 January 1667]. Chişinău, Moldova.
- Nihoritis, K. (2008). Filaret Vatopedskiy i ego perevodcheskaya deyatelnost [Philaret of Vatoped and his translation work]. Moscow, Russia.
- Nosov, A. (2019). Ynokyy russkykh obshchezhytelnykh monastyrei y kontakty s Afonom v kontse XIV – ser. XV vv.: obshchyye tendentsyy [Inoks of Russ monasteries of residence and contacts with Athos in the late XIV – ser. XV c.: general trends]. Odesa, Ukraine.
- Pavlikianov, C. (1996). A short catalogue of the Slavic manuscripts in Vatopedi. Byzantina. *Symmeik-ta*, 10, P. 295–325. Athens, Greece.
- Pavlykianov, K. (1999). Slavianskoto prysustvye v svetohorskyte obyately Alypyev manastyr y Vatoped prez kьsnoto srednekovoye (Slavianskoe prysustvye v afonskykh monastyriakh Alypyu (yly Alopou) y Vatopedy v peryod pozdnego srednevekovia) [Slavic presence in the Athonite monasteries of Alipiou (or Alopou) and Vatopedi during the late middle ages (Slavic presence in the Athonite monasteries of Alipiou (or Alopou) and Vatopedi during the late middle ages)]. *Svetohorska Obytel Zohraf – Svetogorska Obitel Zograf*, III, P. 179–185. Sofia, Bulgaria.
- Pavlikianov, C. (2007–2009). Vatopedi and Agathoupolis. The evidence provided by an unknown document kept in Vatopedi archives. Xanthe, Greece.
- Pavlikianov, C. (2008). The Athonite Monastery of Vatopedi from 1462 to 1707. Sofia, Bulgaria.
- Plyhuzov, A. (2002). Polemye v Russkoi Tserkvy pervoi trety XVI st. [Polemics in the Russ Church of the first third of the 16<sup>th</sup> c.]. Moscow, Russia.
- Riabinin-Skliarevskiy, O. (1998). Z zhyttia Zadunaiskoi Sichi [From the life of the Danube Sich]. Odesa, Ukraine.
- Shumilo, S. (2018). The First Russian Monks on Mount Athos. Oxford, Great Britain.
- Shumylo, S. (2013). Pravoslavna dukhovnist ta relihiini tradytsii Zaporozkoho kozatstva [Orthodox spirituality and religious traditions of the Zaporozhian Cossacks]. Kyiv, Ukraine.
- Shumylo, S. (2014). Vliyanie Svyatoj Gory Afon na duhovnyuyu, kulturnuyu i politicheskuyu zhizn Ukrainy XVII–XVIII vv. [Influence of the Holy Mount Athos on the spiritual, cultural and political life of Ukraine in the 17<sup>th</sup> – 18<sup>th</sup> c.]. Athos, Greece.
- Shumylo, S. (2015). Prp. Paisij Velichkovskiy i poslednij Koshevoj ataman Zaporozhskoy Sechi P. Kalnyshevskiy: maloizvestnye pisma [Prp. Paisii Velichkovsky and the last Koshevoy ataman of the Zaporozhian Sich P. Kalnyshevsky: little-known letters]. *Orientalia Christiana Cracoviensia: czasopismo naukowe*, 7, P. 27–57. Krakow, Poland.
- Shumylo, S. (2015). Prp. Paisij Velichkovskiy i Zaporozhskaya Sech. Maloizvestnye pisma prp. Paisiya Velichkovskogo k Koshevomu atamanu Vojska Zaporozhskogo Petru Kalnyshevskomu [Prp. Paisii Velichkovsky and the Zaporizhian Sich. Little-known letters of Prp. Paisii Velichkovsky to the Koshevoy ataman of the Zaporozhian Army Pyotr Kalnyshevsky]. Kyiv, Ukraine.
- Shumylo, S. (2016). Afonskiy skit «Cherniy Vyr» i popytki vossozdaniya novogo Rusika v XVIII v. na Svyatoj Gore [Athos skete «Chorniy Vyr» and attempts to recreate a new Rusik in the 13<sup>th</sup> c. on the Holy Mountain]. *Afon i slavyanskiy mir – Athos and Slavic world*, 3, P. 214–246. Athos, Greece.

Shumylo, S. (2016). Nove dzherelo do biohrafii I. Mazepy ta istorii zviazkiv ukraïnskoi kozatskoi starshyny z tsentrom pravoslavnoho chernetstva na Afoni [A new source for the biography of I. Mazepa and the history of relations between the Ukrainian Cossack officers and the centre of Orthodox monasticism on Mount Athos]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6 (132), P. 73–84. Chernihiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2016). Starec Ioann Vishenskiy: afonskiy podvizhnik i pravoslavnyi pisatel-polemist. Materialy k zhizneopisaniiu «blazhennoi pamyati velikogo starca Ioanna Vishenskogo Svyatogorca» [Elder John Vishensky: Athonite ascetic and Orthodox polemicist writer. Materials for the biography of the «blessed memory of the great elder John Vishensky Svyatogorets»]. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2017). Do istorii ihumenstva prp. Paisiia Velychkovskoho v monastyri Symonopetra na Afoni za nevidomyi ranishe arkhivnymi dokumentamy XVIII st. [On the history of the abbacy of St Paisius Velichkovsky in the Monastery of Simonopetra on Mount Athos according to previously unknown archival documents of the 18<sup>th</sup> c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1–2 (133–134), P. 79–93. Chernihiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2017). Pershyi davnoruskyi monastyr na Afoni ta yoho zviazky z Kyivskoiu Rusiui: 1000 rokiv [The first ancient Rusyn monastery on Mount Athos and its ties with Kievan Rus: 1000 years]. *The Athonite Heritage, a Scholar's Anthology*, 5–6, P. 62. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2018). Ruska Uspenska lavra na Afoni ta Antonii Pecherskyi [Rusyn Lavra of the Assumption on Athos and St Anthony Pechersky]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 5, P. 4–20. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2019). Predstavnyky kozatsko-starshynskykh rodyn Chernihovo-Sivershchyny v afonskomu Zohrafskomu pomiannyku XVII–XVIII st. [Representatives of Cossack families of Chernihiv-Sivershchyna in the Athos Zohrafsky Pomianikon of the 17<sup>th</sup>–18<sup>th</sup> c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6 (150), P. 41–63. Chernihiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2019). Uchastie v antiunijnom soprotivlenii v Ukraine igumena Afonskogo Panteleimona monastyrya arhimandrita Matfeya i ego svyazi s Ioannom Vishenskim i Kiprianom Ostrozhaninom [The participation in the anti-union resistance in Ukraine of the hegumen of the Athonite Panteleimon Monastery, Archimandrite Matthew, and his links with John Vishensky and Cyprian Ostrozhanin]. Warsaw, Poland.

Shumylo, S. (2020). Bunchukovi tovarysh Nizhynskoho polku Hryhorii Holub ta zasnovannia nym skytu «Chorniy Vyr» na Afoni [Hryhorii Holub, a bunchuk comrade of the Nizhyn regiment, and the foundation of the «Chorniy Vyr» skete on Athos]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2 (152), P. 60–80. Chernihiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2020). Maloizvestnye svidetelstva o nachalnom periode prebyvaniya prp. Paisiia Velichkovskogo pri kalivah Pantokratorskogo monastyrya na Afone [Little-known evidence about the initial period of the stay of Pr. Paisios Velichkovsky at the calivos of the Pantocrator Monastery on Athos]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istoriia – Scientific bulletin of Uzhhorod university. Series: History*, 1 (42), P. 137–145. Uzhhorod, Ukraine.

Shumylo, S. (2020). Ukrainska kozatska starshyna v yakosti kytovoriv ta donatoriv dukhovnykh oseredkiv na Afoni naprykinti XVII – XVIII st. [The Ukrainian Cossack elite as ctytors and donstors of spiritual centres on Athos in the late 17<sup>th</sup> – the 18<sup>th</sup> c.]. Riga, Latvia.

Shumylo, S. (2020). Ukrainskyi oseredok na Afoni: skyt Chorniy Vyr ta yoho zviazky z kozatstvom [A Ukrainian centre on Athos: the skete Chorniy Vyr and its links with the Cossacks]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 3 (552), P. 119–133. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2021). Rozvytok ukrainsko-afonskykh dukhovno-kulturnykh zviazkiv u XVII – per. treni XIX st. [The development of Ukrainian-Athos spiritual and cultural relations in the 17<sup>th</sup> – the first third of the 19<sup>th</sup> c.]. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2022). Lysty z afonskoho Vatopedskoho monastyria na Sich do P. Kalnyshevskoho ta I. Hloby (1767–1768 rr.) [Letters from the Vatopedi monastery of Athos to the Sich to P. Kalnyshevsky and I. Hloba (1767–1768)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 1 (562), P. 180–189. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2023). Knyha zboru mylostyni za 1761–1764 rr. z arkhivu Vatopedskoho monastyria yak dzherelo do istorii ukrainsko-afonskykh zviazkiv u XVIII st. [The alms collection book for 1761–1764 from archives of the Vatopedi monastery as a source for the history of Ukrainian-Athos relations in the 18<sup>th</sup> c.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 3 (570), P. 164–175. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2023). Nevidome dzherelo shchodo uchasti prp. Iova (Iezekyilia) Kniaghynyskoho v posolstvi afonskoho Vatopedskoho monastyria 1592 r. [An unknown source regarding the participation of St. Iov (Iezekiel) Knyaghynysky in the embassy of the Athos Vatopedi monastery in 1592]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky – Scientific notes of NaUKMA. Historical sciences*, 6, P. 110–117. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2023). Pochatkovyi period perebuvannia prp. Paisiia Velychkovskoho na Afoni ta zapochatkuvannia perekkladatskoi diialnosti [The initial period of St. Paisius Velichkovsky on Athos and the beginning of translation activities]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6 (174), P. 52–72. Chernihiv, Ukraine.

Synytyna, N. (2006). Skazania o prepodobnom Maksyme Hreke (XVI–XVII vv.) [Tales about the monk Maxim the Greek (16<sup>th</sup>–17<sup>th</sup> c.)]. Moscow, Russia.

Βαρβούνη, Μ. (2006). Το Οικομηνικό Πατριαρχείο, εκδόσεις Χελάνδιον. Athens, Greece.

**Шумило Сергій Вікторович** – кандидат історичних наук (PhD), доктор теології (ThDr), директор Міжнародного інституту афонської спадщини, запрошений науковий

співробітник кафедри класики, древньої історії, релігії та теології Ексетерського університету (Великобританія), науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

**Shumylo Serhii** – candidate of historical sciences (Ph.D. in history), doctor of theology (Th.Dr.), director of the International institute of the Athonite legacy, visiting research fellow in the department of classics, ancient history, religion and theology, University of Exeter (UK), research fellow of the Institute of history of Ukraine at the National Academy of sciences of Ukraine, associate professor of the department of humanities of National academy of managerial staff of culture and arts, honored worker of Ukraine culture (Kyiv, Ukraine).

E-mail: institute@afon.org.ua

## THE VATOPEDI MONASTERY ON MOUNT ATHOS AND ITS TIES WITH UKRAINIAN MONASTICISM AND THE COSSACKS IN THE 16<sup>th</sup>–18<sup>th</sup> c.

**The purpose of the study:** Based on the analysis of little-known archival sources and published materials, to trace the existence of ties between the Vatopedi Monastery of the Annunciation on Mount Athos and monks and pilgrims from Ukrainian lands in the 16<sup>th</sup>–18<sup>th</sup> c., to identify the role of the Ukrainian Cossack elite in supporting the Vatopedi Monastery and Athos monks. **The methodological foundations of the study** are based on the principles of historicism, scientific objectivity, systematicity, and a dialectical approach to historical phenomena. In accordance with the aim and objectives, a combination of general scientific, interdisciplinary, and special research methods was used. **Scientific novelty.** Using the available source base, the article examines little-known pages in the history of Ukrainian-Athonite relations in the 16<sup>th</sup>–18<sup>th</sup> c. By analysing little-known sources and published materials, the history of Ukrainian contacts with the Stavropegial Vatopedi Monastery on Mount Athos in the 16<sup>th</sup>–18<sup>th</sup> c. is revealed in a new way. The article examines the evidence of the stay of St Job of Kniyahynitsky in the Vatopedi Monastery. Attention is drawn to the little-known fact that in 1667 Bohdan Khmelnytsky's daughter-in-law Rosanda donated her estates with villages on the Dniester river to Vatopedi Monastery in eternal prayerful remembrance of her husband, Tymish Khmelnytsky, and with the permission of Hetman Ivan Mazepa, the abbot of Vatopedi Monastery, Archimandrite Parthenius, collected donations in the Ukrainian lands of the Hetmanate. It is emphasised that the relationship was particularly active in the 18<sup>th</sup> c., when the Zaporozhian Sich joined the «ctitors patronage» of this Athos monastery. In particular, attention is drawn to the trips of Vatopedi monks to the lands of Slobozhanshchyna and Hetmanate in 1761–1764, which preceded the correspondence of Vatopedi monks with the Cossack Ataman of the Zaporozhian Army Petro Kalnysheskyi and the collection of donations in the Ukrainian lands to support and develop the Athonite theological school «Athoniada», which operated at this monastery. **It is emphasised** that the analysis of the sources of Athos monasteries of the 16<sup>th</sup>–18<sup>th</sup> c. shows that the ctitors, donators and donors of Athos monasteries at that time were often Ukrainian hetmans and representatives of the noble Cossack elite, who considered their participation in supporting Athos monasteries as an indispensable attribute of their elite status in the Ukrainian society of the 18<sup>th</sup> c.

**Key words:** Vatopedi, Vatopedi Monastery, Holy Mountain, Mount Athos, Hetmanate, Slobozhanshchyna, Zaporozhian Army, Sich, Kish, Job Knyahynitsky, Athanasius Patellarius, Paisius Velichkovsky, Yevhen Bulgaris, Seraphim Anin, Ignatius Gozadinos, Bohdan Khmelnytskyi, Tymish Khmelnytskyi, Ivan Mazepa, Petro Kalnyshesky, Cossacks, monasticism.

Дата подання: 10 січня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 24 лютого 2024 р.

### Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шумило, С. Ватопедський монастир на Афоні та його зв'язки з українським чернецтвом і козацтвом у XVI–XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2024. № 3. С. 30–42. DOI: 10.58407/litopis.240304.

### Цитування за стандартом APA

Shumylo, S. (2024). Vatopedyskyi monastyr na Afoni ta yoho zviyazky z ukrainskym chernetstvom i kozatstvom u XVI–XVIII st. [The Vatopedi Monastery on Mount Athos and its ties with Ukrainian monasticism and the Cossacks in the 16<sup>th</sup>–18<sup>th</sup> c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 30–42. DOI: 10.58407/litopis.240304.

